

ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

GENESIS OF CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE

Циганюк Ю.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри права та правоохоронної діяльності
Хмельницький інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом

Стаття присвячена дослідженню генезису кримінального процесуального законодавства від примітивного вигляду кримінального процесу, який з'явився разом із першим суспільством і свідомістю, до Кримінально-процесуального кодексу 1960 року.

Досліджено походження кримінального процесуального законодавства в сучасному розумінні у скіфів, у Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві, у період Литовсько-Руської держави, Запорізької Січі, у складі Речі Посполитої, на українських землях у складі Російської імперії, кримінального процесу в Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті як частин території України, що свого часу перебували під владою Австрії, Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, Директорії, Держави Гетьмана Скоропадського, періоду перебування земель України у складі Радянського Союзу.

У статті досліджено пам'ятки правової культури України, а також норми права, що містяться в їхніх текстах, та норми, що містились у нормативно-правових актах іноземних держав, які свого часу застосовувались на землях сучасної України.

Під час дослідження автором не здійснюється чітка періодизація розвитку кримінального процесуального законодавства за роками, аналізуються положення норм кримінального процесу з комплексним урахуванням як розвитку таких норм, так і перебування територій сучасної України під владою інших державних утворень, чи самостійного становлення.

У результаті проведеного дослідження було визначено, що сучасна система кримінального процесуального законодавства пройшла шлях розвитку від примітивних суспільних відносин, які засновувались на понятті «добро» та «зло», до чіткого регулювання кримінальних процесуальних відносин через норми кримінального процесуального закону.

Автором встановлено, що джерела кримінального процесу України, які згодом трансформувались у кримінальне процесуальне законодавство України, відрізнялись на різних етапах розвитку української державності залежно від соціально-економічних умов. Автор також звертає увагу на те, що необхідно врахувати той факт, що території сучасної України, які перебували під владою інших країн, запозичили досвід правового регулювання кримінального процесу від них. У комплексі це зумовило сучасний стан кримінального процесуального законодавства України, яке пройшло шлях від звичаїв до норм права, що вміщуються в кодифікованому нормативно-правовому акті.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне процесуальне законодавство, генеза кримінального процесуального законодавства, правове регулювання кримінального процесу.

The article is devoted to the study of the genesis of criminal procedural legislation from the primitive appearance of criminal procedure, which appeared with the first society and consciousness to the Criminal Procedure Code of 1960.

The origin of the criminal procedural legislation in the modern sense in the Scythians, Kievan Rus, Galicia-Volyn principality, in the period of the Lithuanian-Russian state, Zaporizhzhya Sich, within the Commonwealth, the Ukrainian lands within the Russian Empire, and Transcarpathia, as parts of the territories of Ukraine, which at one time were under the rule of Austria, the Ukrainian People's Republic, the period of the Central Council, the Directory, the State of Hetman Skoropadsky, the period of the existence of the lands of Ukraine within the Soviet Union.

The article explores the monuments of the legal culture of Ukraine, as well as the norms of law contained in their text and the norms contained in the normative legal acts of foreign states, which at one time were applied on the lands of modern Ukraine.

During the study the author does not make a clear periodization of the development of criminal procedural legislation by years, but analyzes the provisions of the rules of criminal proceedings with a comprehensive consideration of both the development of such rules and the stay of territories of modern Ukraine under the rule of other state entities, or independent formation.

As a result of the research, it was determined that the system of criminal procedural legislation that exists today has evolved from primitive social relations based on the notion of "good" and "evil" to a clear regulation of criminal procedural relations through the rules of criminal procedural law.

The author found that the sources of the criminal process of Ukraine, which subsequently transformed into the criminal procedural legislation of Ukraine, differed at different stages of the development of Ukrainian statehood, depending on socio-economic conditions. The author also notes that it is necessary to take into account the fact that the territories of modern Ukraine, which were under the rule of other countries, have borrowed experience of legal regulation of the criminal process from them. In the complex, this conditioned the current state of criminal procedural legislation of Ukraine, which went all the way from customs to the norms of law contained in the codified legal act.

Key words: criminal procedure, criminal procedural legislation, genesis of criminal procedural legislation, legal regulation of criminal procedure.

Визначивши те, що входить до розуміння кримінального процесуального законодавства, визначимо генезу його становлення на території сучасної України, з урахуванням того, що не лише кодифікація кримінального процесуального законодавства є формою кримінально-процесуального закону.

А.І. Журба зазначає, що у примітивному вигляді кримінальний процес з'явився разом із першим суспільством і свідомістю. Першу форму кримінального процесу можна ототожнювати зі змістом помсти. В основі такого судочинства був емоційний елемент, і всі «процесуальні» дії виконувала особа, якій було спричинено шкоду. Чіткого відокремлення кримінального процесу від матеріального права того часу не було. Тому і призначення кримінального судочинства перебувало в поєднанні з матеріальним правом, у межах реалізації якого і застосовувалася сама кара [1, с. 307]. І.І. Присяжнюк зауважує, що від початку

існування суспільства основою для вирішення конфліктів у ньому було звичаєве право. А з розвитком нормотворчої діяльності воно повністю перейшло до тексту законодавчих актів, у яких першопочатково закріплено інститут підтримання обвинувачення [2, с. 119].

У Київській Русі найдавнішим соціальним регулятором були звичаї, а наступним етапом у розвитку соціальних норм стала релігія. Її природа і причини виникнення більш складні. Релігія є підсумком розумової діяльності, а її предмет – регулювання морально-етичних відносин. Певне уявлення про язичницьких богів можна скласти із християнських повчань проти язичництва і казок. Традиційно вважається, що первинною формою права було звичаєве право. Звичайно, виникнення права не могло бути одномоментною подією, цей процес зайняв не одну сотню років. Ця версія з'явилася, по-перше, через змирення права із судом, по-друге, тому, що нові суспільні

відносини виникали дуже повільно. Імовірно, княжий суд виник раніше права. Князь або його представники стали виконувати ті функції, які раніше виконувала громада загалом. Судили на основі звичаїв, але це не було правом. Звичаї та закон мали свій власний предмет, право виникло не шляхом заміни правових звичаїв законами, а завдяки виникненню нових соціально-економічних відносин, які раніше звичаями не регулювалися: по-перше, це захист членів державного апарату, по-друге, регулювання майнових відносин [3, с. 25–26].

В.М. Іванов зазначає, що вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник «Руська правда» (термін «правда» тут означає «закон»). Оригінал «Руської правди» не зберігся. Вона дійшла до нас у 106 списках (дехто з дослідників називають іншу кількість списків – приблизно 300) – у літописах та юридичних збірниках XIII–XVII ст. Списки мають назви або за місцем їх знаходження (Синодальний – у бібліотеці Синоду, Академічний – у бібліотеці Академії наук, Троїцький – у Троїце-Сергіївській лаврі), або за прізвиськом осіб, які їх віднаходили (Карамзінський, Татищевський та ін.). Ці списки поділяють на три редакції – коротку, розширену та скорочену [4, с. 79].

За автором, третя редакція «Руської правди» – скорочена (50 статей за IV Троїцьким списком) – розглядається дослідниками як переробка у XV чи навіть у XVII ст. одного зі списків розширеної редакції. Аналіз змісту норм «Руської правди», наявність великої кількості її списків переконують у практичній спрямованості цієї пам'ятки давньоруського права. Вона насамперед допомагала суддям справедливо вирішувати справи на підставі чинного права, а сторонам – захищати свої права в суді [4, с. 81].

І.Я. Терлюк визначає, що до джерел руського права належать також збірники-компіляції із грецького та слов'янського права, які вже уклалися на Русі. З таких збірників до нас дійшло два: «Законь соудный людмь» та «Книга законія». Норми, що містяться в першому документі, свідчать про нього як про кодекс кримінального права, з характерною особливою суворістю кримінальної репресії [5, с. 23].

Щодо самого кримінального процесу, то в авторів знаходимо, що він мав змагальнообвинувальний характер, сторони в ньому були рівноправними [4, с. 90], в основному обвинувальним [6, с. 189], являв собою яскравий приклад змагальної організації процесу [7, с. 14].

В.М. Тертишник визначив, що із прийняттям християнства (988 р.) поряд зі світськими діють також закони церкви. Проте без ознак інквізиційних процесів. Поступово, окрім церковних справ, до підсудності церковних судів стали переходити справи щодо звалтування, крадіжки жінок, розпусти, злочинів проти церкви та духовності. Суддями церковних судів ставали митрополити, єпископи, настоятелі монастирів. Діяльність таких судів регламентувалась Уставами Володимира Святого (996 р.) та Ярослава Мудрого (1051 р.) [8, с. 61].

Що ж до кримінального процесу Галицько-Волинського князівства, то, на думку В.М. Іванова, судовий процес мав такі ж елементи, як і в Київській Русі, і мав змагальний характер [4, с. 124]. Серед джерел права – звичай, «Руська правда», церковне законодавство [4, с. 125]. Згідно з І.Й. Бойком, головним джерелом писаного князівського права, яке регулювало здійснення судочинства, була «Руська правда» [9, с. 93].

Під час Литовсько-Руської держави на українських землях, що входили до складу Литовської держави, діяла досить строката система права. Спочатку, оскільки ці землі стояли на вищій правовій сходінці розвитку, ніж Литва, тут зберігався свій юридичний устрій. Основними чинними джерелами права деякий час були звичаєве давньоруське право та «Руська правда». Великі князі й урядовці, не маючи, що протиставити розвиненій давньо-

русській правовій системі, змушені були дотримуватися «старовини» та «давності» під час вирішення справ, посилаючись на ці джерела [4, с. 143].

Першим збірником, у якому містяться норми кримінального процесу, був Судебник Великого князя Казимира IV.

На думку В.М. Іванова, значно ширшою та ґрунтовнішою кодифікацією став Перший Литовський статут 1529 р., затверджений сеймом як «Статут Вел. Кн. Литовського». Удосконалення статутів тривало. Нарешті, у 1588 р. з'явився Третій Литовський статут, який являв собою вірець законодавства і майже три століття діяв на українських землях. Він був ухвалений уже за часів Речі Посполитої [4, с. 145–146].

І.Я. Терлюк зазначає, що Статут 1529 р. був першим у Європі систематизованим зводом законів різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного і державного ладу, правове становище класів, станів і соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду. У перших трьох його розділах містилися в основному норми державного права або ж принципів оложення з інших галузей права, у четвертому і п'ятому – сімейно-шлюбне і спадкове, у шостому – процесуальне, у сьомому – кримінальне, у восьмому – земельне, у дев'ятому – лісове й мисливське, у десятому – цивільне, в одинадцятому, дванадцятому і тринадцятому – кримінальне та кримінально-процесуальне право. Розділи Статуту поділялися на статті (артикули). Уважається, що спочатку у Статуті було 244 (або 245) статті, у 30-х рр. XVI ст. до нього були внесені доповнення і редакційні поправки. У результаті кількість статей збільшилася до 283 [5, с. 49–50].

В.І.Й. Бойка знаходимо, що питання процесуального права найповніше було врегульовано у Віслицькому статуті 1347 р. та Повному зводі статутів Казимира Великого 1420 р. На формування процесуального права Польського Королівства мали вплив правові системи західних європейських держав [9, с. 159].

Актом Люблінської унії 1569 р. комплекс українських земель Великого князівства Литовського був вилучений із його складу і включений до Королівства Польського. Розпочався новий період перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Польська експансія наклала певний відбиток на соціальну еволюцію українського суспільства [4, с. 172]. Правова система на українських землях після Люблінської унії 1569 р. формувалась на основі звичаєвого руського права та законодавчих документів польсько-литовського законодавства (статутів, судебників, сеймових постанов, привілеїв тощо). Королівські та великокнязівські грамоти, «Устава на волоки», Литовські статuti визнавалися польськими судами основними джерелами чинного права. Звичаї, як джерело права, відійшли на останнє місце. На українських землях продовжував діяти Другий Литовський статут 1566 р., який узагалі вважався українським [4, с. 183].

Що ж до кримінального процесу Запорізької Січі, то необхідно звернути увагу на таке. Так, було внесено вагомий зміни щодо стану джерел і в розвиток права в Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі Речі Посполитої, на визволених землях були скасовані [5, с. 13]. На Запоріжжі склалася своєрідна правова система. Козаки не визнавали дії Статутів та маґдебурзького права. Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право, яке регламентувало процедуру виборів козацької старшини, судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування, порядок укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань [4, с. 226].

Процес українського конституціоналізму, започаткований Зборівським і Білоцерківським договорами, гетьманськими статтями другої половини XVII ст., продовжили «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» [4, с. 272].

Так, у Конституції Пилипа Орлика знаходимо: «VII. Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом» [10, с. 284].

До перших кодифікаційних актів В.М. Іванов відносить збірник «Процес коротких приказний 1734 р.» (повна назва – «Процес краткий приказний, чрез котрій може тот часті, кто похощет, поразумети і познати порядки приказние з малого и болшие, виданій при резиденции гитманской, 1734 года августа <...> дня»). Основна частина документа була присвячена викладу норм процесуального права [4, с. 277], а також автор зазначає появу в 1743 р. зводу, який називався «Права, за якими судиться малоросійський народ», щоправда, ця назва, на думку автора, не відповідала змістові кодексу, бо він був універсальним збірником законів Війська Запорозького і містив норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального та процесуального права [4, с. 276]. Автор наголошує, що у процесуальному праві не було чіткого поділу на кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне. Однак у XVIII ст. проявляється тенденція застосування об'єднаного змагального процесу під час розгляду цивільних справ і слідчого (інквізиційного) у розгляді справ кримінальних [4, с. 284].

Що ж до кримінального процесу на українських землях у складі Російської імперії, то, із згідно В.М. Тертишником, на території, що перебувала під юрисдикцією Росії, діяла «Руська правда» і вводяться в дію нові, збагачені новими ідеями, цікаві юридичні акти – Псковська судна грамота (1467 р.), Новгородська судна грамота (1471 р.) [8, с. 62].

У 1832 р. Микола I затвердив Звід законів Російської імперії, який вводився в дію з 1 січня 1835 р. Серед ухвалених законів був і перший Кримінально-процесуальний кодекс, який називався «Про судочинство по злочинах». Це було історичною подією – закон щодо процедури розкриття, розслідування злочинів та судочинства був відокремлений від інших законів, норми процесуального права систематизовані, кодифіковані та системно викладені в окремому законодавчому акті. Кримінально-процесуальне право стало самостійною галуззю права. Структура «першого Кримінального процесуального кодексу Росії», який можна вважати і першим Кримінальним процесуальним кодексом України, як частини єдиної Російської держави, включала сім розділів: про кримінальне судочинство взагалі; про попереднє розслідування; про слідчі дії; про провадження в суді першої інстанції; про ревізію кримінальних справ у суді другої інстанції; про виконання вироків; про особливі форми провадження [8, с. 68].

Однак, це не було єдиним «кримінально-процесуальним законом». Так, на більшості українських земель, що перебували у складі Росії, до 40-х рр. XIX ст. продовжувало діяти місцеве право, зберігали чинність Литовські статuti та збірники магдебурзького права. Російське законодавство в цей період застосовувалось лише на території Слобідсько-Української губернії [4, с. 343].

Принципові зміни відбулися у кримінально-процесуальному праві. За судовою реформою 1864 р. воно виокремилось у самостійну галузь. Велике значення мало проголошення презумпції (від лат. – «припущення») невинуватості, за яким особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні злочину, уважалася невинуватою доти, поки її винуватість не доведена судом. Систему характерних для

феодалного права формальних доказів замінила система вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів. Досягненням кримінально-процесуального права була регламентація стадій кримінального процесу: 1) попередній розгляд, що складався з дізнання і попереднього слідства; 2) віддання до суду; 3) підготовчі дії суду; 4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Передбачалась можливість перегляду вироку в апеляційному та касаційному порядку [4, с. 350–351].

А.В. Смірнов визначив російське кримінальне судочинство зразка 1864 р. як змішаний процес французького морфологічного типу з переважанням на попередньому розслідуванні слідчо-розшукових ознак і змагальних – на наступних судових стадіях. Такий шлях німецьких рецесій, зрештою, привів російський суд до романської правової сім'ї, отже, у цьому разі це був шлях «з варяг у греки». Надалі німецькі та французькі елементи, поєднуючись в різних пропорціях, дали радянський кримінальний процес [6, с. 193].

У 1874 р. О.Ф. Кістяковський зазначив, що в останній період (автор визначив чотири періоди історичного походження Кримінального суду – Ю. Ц.) виникає необхідність у твердих процесуальних формах і ритуалах, що обмежують свавілля тим, які, будучи обрані суддями, відволікаються на владу над собою подібними; ця влада, якщо немає кордонів, то може легко стати небезпечною. Кодекси кримінального процесу, послідовні та чітко висловлені, невідомі першим періодам, мали з'явитись лише в четвертому [11, с. 25–26].

Що ж до кримінального процесу в Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті, то зазначимо таке. Частина територій перебували під владою Австрії. Значна увага в Австрії приділялась кодифікації кримінально-процесуального права. Австрійський кримінальний процес мав у своїй основі загальнонімецький кримінальний процес, сформований ще в 1532 р. в Constitutio Criminalis Carolina. У XVIII ст. кодифікація кримінально-процесуального права Австрії активізувалась. Її результатом було затвердження Марією Терезою Кримінального кодексу 1768 р. Цей Кодекс складався із двох частин, з яких перша регламентувала процесуальне, друга – матеріальне право. Проте він не діяв у Галичині в частині матеріального права, але був затверджений і діяв у частині процесуального права з 1774 р. Наступним етапом розвитку австрійського кримінально-процесуального законодавства можна вважати загальну судову інструкцію від 23 лютого 1786 р., видану імператором Йосифом II. До неї додавались зразки процесуальних документів і форми бланків, необхідні для здійснення судочинства [9, с. 727].

У 1803 р. було затверджено новий австрійський Кримінальний кодекс, який містив норми і кримінального і кримінально-процесуального права [9, с. 728]. 23 липня 1853 р. австрійським парламентом ухвалено австрійський Кримінально-процесуальний кодекс – перший нормативно-правовий акт Австрійської монархії, який розмежував кримінальне (матеріальне) і кримінально-процесуальне право [9, с. 728].

23 травня 1873 р. австрійський цар затвердив новий Кримінально-процесуальний кодекс, який із невеликими змінами діяв аж до розпаду Австро-Угорщини. Крім австрійського Кримінально-процесуального кодексу 1873 р., діяли й багато інших нормативно-правових актів, що містили процесуальні норми: закони про охорону приватної власності на будинок від 27 жовтня 1867 р., про охорону таємних листів і кореспонденції від 6 квітня 1870 р., розпорядження міністра юстиції від 21 жовтня 1908 р. про розгляд кримінальних справ щодо неповнолітніх [9, с. 729–730].

Сутністю змін у правовій системі на західноукраїнських землях після включення їх до Австрії була заміна застарілого польського законодавства на австрійське.

Особливістю цього процесу було те, що Галичина стала місцем апробації нового австрійського законодавства [4, с. 358].

Що ж до «кримінального процесуального законодавства» Української Народної Республіки (далі – УНР) періоду Центральної Ради, Директорії, Держави Гетьмана Скоропадського, то визначимо таке.

III Універсал Української Центральної Ради проголосив, що Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. «З тією метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи, упорядкувати судівництво, і привести його до згоди з правними поняттями народу» [12].

У Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. знаходимо: «60. Суд в УНР одбувається іменем її. 61. Поступовання в суді має бути прилюдне і усне. 62. Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами. 63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодагні, ні адміністративні органи влади. 64. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й екзекувати кари – про те рішає виключно закон. 65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів, з заохоченням при цьому постанов параграфа 58 цього закона. 66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колеції, вибраної Всенародними Зборами на протяг п'яти літ. 67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади. 68. В усім иншим організація і компетенція судів та особи і речеві приналежності судової установляється законом» [13].

Судові та правоохоронні органи УНР і Центральної Ради у своїй діяльності переважно керувалися кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством Російської імперії зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом [9, с. 747].

В.Т. Маляренко визначив, що в період існування УНР, Гетьманської держави, УНР часів Директорії в основу організації та діяльності судових органів (за винятком надзвичайних (військових) судів) були покладені здебільшого судові статuti Російської імперії 1864 р. в їх первинній редакції [14, с. 74]. Також, згідно з автором, судові статuti 1864 р. зі змінами і доповненнями до них діяли ще деякий час після падіння царського самодержавства в Росії в результаті лютневої (1917 р.) революції [14, с. 70].

Практика судової правотворчості отримала в Керівних засадах (у грудні 1919 р. Наркомюст ухвалив Керівні засади з кримінального права РРФСР) підтримку у вигляді принципу аналогії: за відсутності в законі конкретної норми, що дозволяє конкретний казус, до нього могли застосувати аналогічну норму, вирішити його за аналогією з іншим казусом, урегульованим цією нормою. Свобода тлумачення на практиці вела до сваволі [15, с. 578].

У перших декретах та інструкціях радянської влади про суд, оскільки вони належали до процесуальної діяльності, можна відзначити дві пов'язані одна з одною риси – демократичність форм і спрощення судочинства [16, с. 140].

Б.Н. Земцов зазначає, що кримінально-процесуальна галузь права мала ті ж недоліки, що і цивільно-процесуальне право, як-от: низька професійна підготовка суддів, судове свавілля, бездіяльність касаційних інстанцій. Декрети регламентували процесуальне становище обвинувачених. Відмова від судових статутів 1864 р. привела також до того, що прокуратуру скасували, аналогічний орган ще не виник. Тому із процесу зникла змагальність професіоналів – адвокатів і прокурорів, замість чого обвинувачений фактично залишався беззахисним: з одного боку виступала держава (в особі революційних трибуналів

або судді загального суду), з іншого – сам обвинувачений. Апеляція замінювалася касацією, що погіршувало становище засудженого. Розгляд особливо важливих справ у революційних трибуналах проходив без участі народних засідателів [3, с. 218].

Основи кримінального процесу встановлювалися Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) від 20 лютого 1919 р., Положенням про народний суд від 26 жовтня 1920 р., інструкцією «Про судочинство» від 3 червня 1919 р. та численними циркулярами Наркомюсту УСРР. Усі репресивні органи мали функції слідства, суду та виконували вироки. Так, «Положенням про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії» від 30 травня 1919 р. Наркомюсту надавалось право застосовувати збройну силу у випадках контрреволюційних виступів, погромів і чорносотенних заворушень, проводити обшуки, арешти, облави, накладати заборону на майно, вести слідство та виносити вироки у справах у контрреволюції, шпигунстві та бандитизмі. З дозволу місцевих виконкомів вони мали право вести слідство та виносити вироки і з інших справ. Справи про найбільш небезпечні злочини розглядали революційні трибунали. В оцінці доказів і визначенні покарань члени трибуналів керувалися декретами радянської влади і «власною революційною правосвідомістю». Попереднє слідство в деяких справах трибунали мали право визнавати непотрібним, а в політичних справах, відповідно до циркуляра Наркомюсту УСРР від 29 лютого 1920 р. «Про прискорення провадження попереднього слідства», воно мало бути завершене протягом 48 годин. Судочинство було безперервним, а склад трибуналу незмінним. Право звинуваченого на захист істотно обмежувалося. Вироки трибуналів виконувались протягом 24 годин. Процедура розгляду кримінальних справ у народних судах урегульовувалася Тимчасовим положенням від 20 лютого 1919 р. [4, с. 521–522]. Також були ухвалені постанова Центрального виконавчого комітету (далі – ЦВК) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», постанова ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 г., постанова Всеукраїнського ЦВК і Ради народних комісарів (далі – РНК) УСРР від 19 листопада 1934 р. про впровадження інституту підготовчих засідань [4, с. 583].

Найбільш негативний вплив на цю галузь права (кримінального процесуального права – Ю. Ц.) справила постанова ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 г. «Про розгляд справ про злочини, що розслідуються Народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами». Багато категорій справ стали розглядатися без участі народних засідателів. У порушення Кримінально-процесуального кодексу 1923 р., який уводив як основні принципи судочинства гласність, публічність, усність (підсудний мав право висловитися), 1 грудня 1934 р. Президія СРСР ухвалила постанову, яка максимально спрощує порядок провадження у справах про терористичні акти проти працівників радянської влади: слідство в таких справах мало тривати не більше десяти днів, обвинувальний висновок вручали обвинувачуваному за добу до розгляду його справи (замість трьох днів), справа слухалася без участі сторін (із судового засідання усувався прокурор, присутність обвинуваченого теж не була потрібна), касаційне оскарження вироку та подача клопотань про помилування не допускались, вирок про вищу міру покарання виконувався негайно. Оскільки в конституціях СРСР не було й норм, що закріплюють права і свободи радянських громадян, апелювати до них, обґрунтовуючи незаконність актів, які встановили позасудовою розправу над людьми, не мало сенсу. У Конституції 1936 р. були закріплені демократичні принципи судочинства: право обвинуваченого на захист, підпорядкування суду тільки закону,

гласність судового розгляду й інші принципи. Проте ЦВК СРСР 14 вересня 1937 р. вніс у кримінально-процесуальні кодекси союзних республік зміни, що з'явилися 1 грудня 1934 р. Застосування навіть такого Кодексу могло деякою мірою стримати масштаби репресій. Однак на практиці каральні органи його просто ігнорували [3, с. 263].

На думку М.А. Чельцова, із загальносоюзних законів процесуального характеру потрібно відзначити Закон від 14 вересня 1937 р., який установив деякі особливості судового розгляду справ про контрреволюційну діяльність і диверсії; вручення обвинувального висновку за добу до засідання, недопущення касаційного оскарження і негайне приведення у виконання вироків про вищу міру покарання, відхилення клопотань засуджених про помилування. Низка процесуальних питань – аж до видання КПК Союзу РСР – були дозволені директивними вказівками Пленуму Верховного Суду СРСР і прокурора СРСР, спрямованими на підняття роботи суду і прокуратури на вищий рівень [16, с. 164].

У роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) кримінальний процес, на думку Б.Н. Земцова, характеризується тим, що норми цієї галузі права, і без того жорсткі та нелюдські, стали ще більш тяжкими: у місцевостях, де був оголошений військовий стан, військові трибунали могли розглядати справи протягом двадцяти чотирьох годин, після вручення обвинувального висновку обвинуваченому. Касаційному оскарженню такі вирок не підлягали, у справах про порушення трудової дисципліни попереднє слідство не проводилося, були скорочені терміни розгляду справ за ухилення від мобілізацій, у разі спекуляції, обважування покупців, зловживання під час розподілу продовольчих і промтоварних карток [3, с. 274].

В А.Л. Ривліна (праця 1971 р. – Ю. Ц.) знаходимо, що до чинного загальносоюзного кримінально-процесуального законодавства належать: 1) Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік 1958 р.; 2) Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 р.; 3) Положення про Верховний Суд Союзу РСР 1957 р.; 4) Положення про військові трибунали 1958 р.; 5) Положення про прокурорський нагляд у СРСР 1955 р.; 6) Положення про військову прокуратуру 1966 р.; 7) Положення про попереднє взяття під варту 1969 р.

До кримінально-процесуального законодавства союзних республік належать: 1) закони про судоустрій союзних республік. 2) Кримінально-процесуальні кодекси союзних республік 1959–1961 рр. [17, с. 14–15].

Чинний (у 1987 р. – Ю. Ц.) в Українській РСР Кримінально-процесуальний кодекс був ухвалений 28 грудня 1960 р. та введений у дію з 1 квітня 1960 р. Це вже третій Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Перший був ухвалений у 1922 р., другий – у 1927 р. [18, с. 104].

«Ахіллесовою п'ятою» радянського кримінального процесу стало нехтування принципом безпосередності дослідження доказів. Усі його значення було зведено до таких, що банально звучать у середині ХХ в., сентенцій типу: суд зобов'язаний допитати підсудного, свідків та інших осіб, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази й оголосити документи. Навряд чи кому-небудь із суддів зараз спаде на думку «настроювати» вирок в дузі розшукового процесу прямо за матеріалами досудового розслідування, без жодного судового розгляду. Водночас у Кримінально-процесуальному кодексі не були закріплені такі найважливіші права обвинуваченого, що впливають з даного принципу, як право на очну ставку зі свідками обвинувачення; право на виклик і допит свідків захисту «на тих же умовах, які існують для свідків, що

дають показання проти нього» (п. «е» ст. 14.2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.); обов'язок слідчого і суду прагнути до отримання доказів первинних, не обмежуючись похідними [6, с. 198].

У науковій літературі (1985 р. – Ю. Ц.) знаходимо, що єдиним джерелом кримінально-процесуального права є закон як акт найвищої державної влади Союзу РСР і союзних республік [19, с. 23]. Зміна та доповнення до кримінального процесуального законодавства можуть відбуватись через укази президентів Верховної Ради СРСР та президентів Верховних Рад союзних республік, які потім підлягають затвердженню на сесії Верховної Ради Союзу РСР або на сесії Верховної Ради союзної республіки. Для забезпечення правильного й однакового застосування кримінально-процесуального законодавства важлива роль належить Верховному Суду СРСР та Генеральному прокурору СРСР, а також Верховним судам союзних республік [19, с. 23]. М.М. Михеєнко також зазначає роль Верховного Суду РСР в ухваленні спеціальної постанови з питань застосування норм, що регулюють доказування у кримінальному процесі. Автор зауважує, що необхідне також подальше вдосконалення напруму уточнення та конкретизації норм доказового права [18, с. 104].

Керівні роз'яснення Верховного Суду СРСР, накази й інструкції Генерального прокурора СРСР не можуть створювати нові кримінально-процесуальні норми, вони спрямовані на забезпечення їх точного і неухильного виконання, усунення недоліків, що існують у правозастосовчій практиці [19, с. 24].

Перша редакція ст. 3 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. визначила, що провадження у кримінальних справах на території України здійснюється за правилами цього Кодексу незалежно від місця вчинення злочину. Під час провадження у кримінальній справі застосовується кримінально-процесуальний закон, який діє відповідно під час дізнання, попереднього слідства або судового розгляду справи. Норми цього Кодексу застосовуються у провадженні у справах про злочини іноземних громадян, за винятком осіб, які користуються правом дипломатичної недоторканості. Норми цього Кодексу застосовуються і у справах про злочини осіб без громадянства [20]. А ст. 1 Кримінально-процесуального кодексу України «Призначення Кримінально-процесуального кодексу України» визначила, що призначенням Кримінально-процесуального кодексу України є визначення порядку провадження у кримінальних справах [20].

Результат проведеного дослідження зумовив висновки про те, що система кримінального процесуального законодавства, яка існує сьогодні, пройшла типовий шлях розвитку від примітивних суспільних відносин, які засновувались на понятті «добро» та «зло», аж до чіткого регулювання кримінальних процесуальних відносин через норми кримінального процесуального закону.

Водночас встановлено, що джерела кримінального процесу України, які згодом трансформувались у кримінальне процесуальне законодавство України, суттєво відрізнялись на різних етапах розвитку української державності залежно від соціально-економічних умов. Також необхідно врахувати, що території сучасної України, які перебували під владою інших країн, запозичили досвід правового регулювання кримінального процесу. У комплексі це зумовило сучасний стан кримінального процесуального законодавства України, яке пройшло свій шлях від звичаїв до норм права, що вміщуються в кодифікованому нормативно-правовому акті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журба А.І. Генеза призначення кримінального судочинства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 306–308. URL: http://www.pap.in.ua/2_2014/84.pdf (дата звернення: 12.12.2019).
2. Присяжнюк І.І. Генезис формування інституту підтримання обвинувачення за часів звичаєвого права. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 115–120.

3. Земцов Б.Н. История государства и права России : учебное пособие. Москва : Изд. центр ЕАОИ, 2008. 336 с.
4. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.
5. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник. Львів, 2003. 156 с.
6. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. Санкт-Петербург : Наука ; ООО «Издательство «Альфа»», 2000. 224 с.
7. Петрова Н.Е. Частное и субсидиарное обвинение. Самара : Изд-во «Самарский университет», 2004. 213 с.
8. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 4-те вид., доп. і переробл. Київ : А.С.К., 2003. 1120 с.
9. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навчальний посібник. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 904 с.
10. Пакти й Конституції Законів та Вольностей Війська Запорозького. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій ; упорядники : М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. 440 с.
11. Кистяковский А.Ф. Общая часть уголовного судопроизводства: лекции, читанные в имп. ун-тете Св. Владимира проф. А.Ф. Кистяковским (1874) / науч. ред. : О.В. Баулин и др. Киев : Издательство Семенко Сергея, 2005. 118 с.
12. III Універсал Української Центральної Ради від 7 (20) листопада року 1917. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html> (дата звернення: 21.01.2020).
13. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (дата звернення: 21.01.2020).
14. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. Київ, 2005. 512 с.
15. Исаев И.А. История государства и права России : учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2004. 797 с.
16. Чельцов М.А. Уголовный процесс. Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 624 с.
17. Радянський кримінальний процес / за заг. ред. А.Л. Ривліна. Київ : Вища школа, 1971. 346 с.
18. Михеенко М.М. Развитие норм доказательственного права в УПК УССР. *Развитие и применение уголовно-процессуального законодательства (к 25-летию УПК РСФСР)*. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1987. С. 102–104.
19. Советский уголовный процесс : учебное пособие / под ред. И.В. Тиричева. Москва : ВЮЗИ, 1985. 280 с.
20. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. № 1001–05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05/ed19601228> (дата звернення: 21.01.2020).